

ПРО ЗАСВОЄННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СЕМАНТИКИ ПАРЕМІЙ

У статті розглядаються лінгводидактичні питання вивчення паремій у початковій школі. Актуалізована необхідність усвідомлення молодшими школярами фонового значення прислів'їв та приказок. Розкрито можливості лінгвокраїнознавчого опрацювання паремій.

Ключові слова: початкова школа, національне виховання, мовна освіта, паремії (прислів'я, приказки).

Стосовно окремої особистості мова виступає і як явище індивідуальне (осереддя унікального життєвого досвіду), і як суспільне (джерело знань, що накопичувались протягом цілої низки поколінь). Інакше кажучи, мова в її кумулятивній функції – це справжній "народний наставник" (К.Д. Ушинський).

Кумулятивна функція мови створює підґрунтя для її вивчення в соціолінгвістичному плані (тобто з метою виявлення національно-культурної семантики) й для реалізації особливої, лінгвокраїнознавчої системи викладання, яка дозволяє з'єднати в процесі формування мовної особистості навчання мови із вивченням культури.

Численні прислів'я та приказки (паремії) фіксують колективний досвід людей, відбивають судження народу про життєві явища. Вони, по-перше, виконують кумулятивну (накопичувальну) функцію, відображаючи національну культуру комплексно, усіма своїми елементами. Прислів'я та приказки також відображають національну культуру розчленовано, окремими одиницями свого складу (власними іменами, лексемами з обмеженим використанням – діалектизмами, історизмами та архаїзмами тощо).

По-друге, численні прислів'я та приказки виконують директивну функцію, тому що впливають на особистість як у моральному, так і в естетичному плані. У моральному – оскільки прислів'я – це не судження однієї особи, вони передають громадську думку, тому є максимально авторитетними. Естетичну цінність прислів'їв та приказок складають образно-виразні засоби мови. У чималій кількості прислів'їв директивна функція – основна, пор., наприклад, прислів'я, які спонукають до навчання, здобування знань (1), чи в яких лаконічно узагальнюються народні погляди на культуру мовлення (2):

(1) *Не кажи "не вмю", а кажи "навчусь". Потрібно вчитись – завжди пригодиться.*

(2) *Що маси казати – наперед обміркуй. Уміш говорити – умій і слухати.*

Паремії являють собою ніби правила, які регламентують усі боки життя людей у суспільстві.

Отже, будь-яке прислів'я, приказка фіксує колективний досвід людей, а також відображає умови життя народу – носія мови, його історію, культуру, світогляд і т. ін. Тому одним з напрямів роботи з пареміями в початковій школі закономірно має бути лінгвокраїнознавчий.

Лінгводидактичні джерела відмічають великі можливості роботи з фразеологічними одиницями (ФО), у тому числі прислів'ями та приказками, для розумового, мовленнєвого, емоційного, культурного розвитку учнів і підкреслюють, що без оволодіння фразеологічним багатством є неможливим вільне спілкування на будь-якій мові. Звідси і практичний інтерес до фразеології.

Прислів'я і приказки здійснюють вплив на формування мовної особистості як формою, так і змістом. Саме тому на них здавна звертають увагу педагоги:

І. Срезневський, К. Ушинський, В. Сухомлинський. Особливу дидактичну цінність паремії на сучасному етапі розкривають А. Богуш, О. Губенко, А. Мовчун, О. Савченко, Л. Соловєв (в українській лінгводидактиці послідовно займається дослідженнями питання ознайомлення молодших школярів з елементами фразеології) О. Чекіна та ін.

На жаль, у сучасних підручниках з методики навчання мови в початковій школі рекомендації щодо роботи з фразеологізмами поодинокі. Дискусійним, на наш погляд, є твердження, що ФО "повинні пояснюватись без аналізу їх ... внутрішньої структури" [4, с. 221]. Саме внутрішня семантична структура ФО, двоплановість семантики фразеологізму, наявність прототипу, фразеологічного фону робить його одиницею мови, що відображає культурно-національні особливості світосприйняття.

Мета статті – описати можливості лінгвокраїнознавчого опрацювання паремій у початковій школі.

Засвоєнню молодшими школярами національно-культурної семантики прислів'їв та приказок може сприяти використання як підґрунтя такої роботи тематичної класифікації ФО, подаємо можливий варіант вправи:

З'ясує, з чим пов'язані прислів'я та приказки.

1. Спостереження за світом тварин. 2. Спостереження за світом рослин. 3. Спостереження за природними явищами. 4. Спостереження за людськими взаємовідносинами. 5. Спостереження за особливостями людського характеру. 6. Спостереження за господарюванням. 7. Погляд на різні явища життя (світогляд людини).

Познач номер групи.

Як листя жовтіє, то поле смутніє.

Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.

Бджола мала, а й та працює.

Лінивий сидячи спить, лежачи робить.

Сім раз відмір, а один раз відріж.

Червона ягідка, але на смак гірка.

Цастя дорожче від багатства.

Пропонуємо учням протягом навчального року декілька разів різний набір прислів'їв для кращого усвідомлення джерел цих узагальнень та кращого запам'ятовування самих узагальнень.

Зазначимо, що тематичне групування як засіб систематизації паремій для подальшого їх опрацювання пропонують сучасні методичні розробки. Так, стаття в журналі "Начальная школа" за 2009 р., присвячена питанням використання прислів'їв та приказок на уроках мови та читання (див. [3]), знайомить нас з такою тематичною добіркою прислів'їв та приказок для I-V класів: "Про Батьківщину", "Про дружбу", "Про добро", "Про хоробрих та боязливих", "Про правду і брехню", "Про навчання". Ми вважаємо, що зі збагаченням і уточненням фразеологічного запасу учнів третього - четвертого року навчання позначити тематичні групи паремій можна за допомогою самих паремій. Орієнтуючись передусім на матеріал підручників з мови та читання для 2-3 класів, пропонуємо такі теми: "Та земля мила, де мати народила", "Все добре переймай, а зла уникай", "Щоб щасливо жити, треба працю любити", "Гостре словечко коле сердечко", "На світі знайдеш усе, крім рідної матері", "Нових друзів наживай, а старих не забувай", "Вік живи, вік учись" та ін.

"Удало сформульований образний вислів при нагоді повторювався тим, хто його чув від "автора", а від них переймався іншими, - словом, відбувався процес успішного поширення і в просторі, і в часі" [5, с. 6]. Таким чином, паремії в момент виникнення пов'язані з конкретними обставинами, що склались, а далі – з типовими випадками. Отже, судження складає лише частину того масиву інформації, яку несе в собі паремія. Вона позначає типову ситуацію, "тобто сукупність обставин, ознак, оцінок, положень, але на певному рівні абстракції" [2, с. 93]. Крім того, "у неномінативну семантику афоризма входять також значення слів, що його складають. Слова, у свою чергу, тягнуть за собою цілі комплекси різноманітних фонових знань" (там само). Тому для прилучення учнів до національної культури при вивченні паремій необхідним є особливий лінгвокраїнознавчий коментар, що передбачає опис позапозначальних відомостей, тобто фразеологічного тла. Семантизація паремій будується на: поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом; тлумаченні значення окремих слів, з яких складається ФО; розкритті називної семантики, яка на рівні паремій виявляється в позначенні типової (такої, що повторюється) ситуації; доборі синонімів і, якщо є, суміжних ФО. Проілюструємо це прикладами лінгвокраїнознавчого коментування.

Січень – другий зимовий місяць. Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує. Чому ж він має таку назву? Існує багато припущень. Одна з народних приказок стверджує: Січень снігом січе, а мороз вогнем пече. Саме на січень припадають найсильніші морози. Цей період – вершина зимової холоднечі. Недарма в народі кажуть: Січень січєся, а ти до печі тулися.

1. Назвіть зимові місяці.

2. Який народний вислів пояснює назву січень?

Отже, в наведеному фрагменті ми здійснили семантизацію паремії шляхом розкриття типової ситуації (найсильніші морози у січні) та привернули увагу

учнів до етимології слова *січень* з прозорою внутрішньою формою.

Розвивальний аспект посилено використанням суміжної ФО. (*Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує*), яка дає підстави для перевірки природознавчих знань та активізації словника дітей (завдання назвати зимові місяці). Речення, що є паремією – контекст, у якому використано слова в переносному значенні (мороз *вогнем пече*) – і це мовне явище теж може бути проаналізовано учнями.

Ознайомлення учнів з уявленнями наших предків про світобудову, з поняттям про обереги можна побудувати і в інший спосіб – від тлумачення фонового значення слова – до введення у словник паремій з цим словом. Наприклад, при опрацюванні теми "Звертання" (3 кл.):

Чому жито в Україні вважають оберегом? Жито – символ життя і достатку. *Жито* походить від слова *жити*. Хіба могли наші предки вижити без жита?.. Житий хліб називали святим. Казали: *Сій, мамо, жито, / Щоб було добре жити*.

Засвоєнню молодшими школярами народознавчого компонента в змісті паремій, крім лінгвокраїнознавчого коментування, яке розкриває двоплановість семантики цих ФО в діахронії (тобто в історико-часовій перспективі) допомагає орієнтація на генетичний аспект при їх опрацюванні. На наш погляд, він є необхідним із декількох причин.

По-перше, тому, що в ситуації викладання мови учням, в яких рідною може бути як українська, так і російська мови, учителю треба враховувати, що, з одного боку, ми спостерігаємо значну подібність у фразеологічних системах цих близькоспоріднених мов, з іншого – знаходимо риси національної специфіки, які зумовлено особливостями формування кожної.

Порівняймо, наприклад, загальне джерело утворення (давні вірування, магія) і мовну схожість паремій. (*Мабуть встав з лівої ноги* (укр.) та *встал с левой ноги* (рос.), (*Вміє*) *зуби заговорити* (укр.) та *заговаривать зубы* (рос.) та ін. Чи: подібність ФО з компонентами-назвами домашніх та диких тварин, символічне значення яких ґрунтуються на особливостях їхньої поведінки: *засць* – "боягуз, полохливий", *вовк* – "небезпечний, хитрий", *вівця* – "покірна" та ін. Пор. також семантичну і структурну схожість паремій, пов'язаних з уявою про особливий, міфологізований характер днів тижня, числа *сім*: *Понеділок – день важкий, Сім п'ятниця на тиждень, Сім раз відмір, а один відріж* (укр.) – *Понедельник – день тяжелый, Семь пятниц на неделе, Семь раз отмерь, а один отрежь* (рос.).

Близькоспоріднені паремії можуть бути схожими за ситуацією-прототипом, яка лежить в їх основі і визначає їх лексичне значення, але розрізняються структурно, наприклад: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (укр.) – *Без труда не выловишь и рыбки из пруда* (рос.). Крім того окремі компоненти фразеологізму можуть нести країнознавчу інформацію, пор. *Попа в як курка в борці* (укр.) – *Попал как кур во щи* (рос.) (або "*в ощи*")

Учителю треба пам'ятати, що російськомовне населення, навіть не володіючи українською мовою, широко використовує специфічні українські паремії: *Не лізь (не хайайся) поперед батька в пекло, Бачили очі, що купували*. Для розуміння їх змісту необхідно є не тільки заміна синонімічною російською ФО і паралельне тлумачення ФО, але й звернення до семантичних особливостей слів у складі ФО. Так, для україномовної особистості слово *пекло* (*лізти поперед батька в пекло*, за довідником М.С. Васьуленка, – "випереджати інших, вихоплюватись наперед" [1, с. 123]) не потребує додаткових пояснень, оскільки закріплено у мовній практиці зі значенням, протилежним слову *рай*. Для російськомовної особистості слово *пекло* асоціюється не стільки з (рос.) *адом*, скільки з місцем, де дуже спекотно (пор.: *Лето. На улице пекло*), що змінює основу метафоричного переносу і впливає на сприйняття фразеологізму у цілому.

Національна орієнтація паремій (відображення ними особливостей побуту, звичаїв, традицій, поглядів кожного народу) особливо яскраво відчувається при зіставленні. Отже, це і є основним прийомом їх опрацювання.

По-друге, орієнтація на генетичний аспект є необхідною, тому що (особливо останнім часом) перестали бути винятком випадки навчання в українській школі дітей-білінгвів, для яких рідною є одна з неслов'янських мов. Отже, кількість відмінностей у фразеологічному тлі тут може бути значно більшою внаслідок різної історії розвитку народів, специфіки звичаїв та нравів. Крім того, можливі різні рівні володіння таких учнів українською мовою (зокрема, фразеологією).

Безумовно, робота з прислів'ями та приказками при навчанні дітей-білінгвів має свої особливості і набуває особливого значення. Для україномовних учнів вона також є корисною. Розглянемо можливі варіанти.

1. Просимо учнів підготувати невеличке повідомлення про прислів'я та приказки їхнього народу та про їх значення.

Уважно ставимося до семантизації ФО учнями, вона може містити цікаві відмінності.

2. Пропонуємо знайти серед українських паремій змістові відповідники наведеним прислів'ям та приказкам, пор. можливе:

(1). *Вилита вода – сказане слово* (вірм.) – *Слово – не воробей, вылетит – не поймашь* (рос.) – *Слово – не горобець, вылетить – не піймаєш* (укр.).

Відповідаючи на запитання "Чому так стали казати?" учні роблять елементарні спостереження над внутрішньою формою фразеологізму, над влучністю порівнянь та їх специфікою у кожного народу: "тому що *як річка стрімко збігає з гори*, так і сказане слово одразу розповсюджується", "*Горобець весь час перелітає з місця на місце*. Щось сказане теж швидко передається від однієї людини до іншої".

(2). *Собака собаці на ногу не наступить* (вірм.) – *Ворон ворону глаз не выклюет* (рос.) – *Пан з паном погодиться, а Іван у спину дістане* (укр.).

Цей ряд прислів'їв може стати основою бесіди про світ зоосимволів у ФО. Доречним є зіставлення вірменського та російського прислів'їв, де, по-перше, діють "фразеологічні" тварини, по-друге, синонімічним є зміст (навіть на конотативному рівні – ворон у слов'ян теж викликає негативні почуття). Крім того, у протиставленні вірменського та російського прислів'їв українському з'ясовуються особливі відтінки значення у змісті останнього: сильні, багаті завжди порозуміються, а звичайній, простій людині дістанеться; і ширше – такі, хто таять у собі здійснення поганих учинків, завжди знайдуть спільну мову і спосіб перекласти свою провину на іншого.

(3). Як окрему вправу із завданням вказаного типу пропонуємо таку:

Прочитайте. Доберіть до російського прислів'я українське і запишіть парами. Підкресліть слова з апострофом і м'яким знаком. Поясніть їх уживання.

І. *Комар лошадь свалит, коли волк пособит. Конец – всему делу венец. Куда конь с копытом, туда и рак с клешней. Мягко стелет, да жестко спатъ. На все руки мастер.*

ІІ. *Кінець діло хвалить. Коваль коня кує, а жаба й собі ногу підставляє. Мухи коня з'їли, а вовк помагав. Інший в ноги кланяється, а за п'яти кусає. І швецъ, і кравецъ, і на дуду гречъ.*

Чому прислів'я називають народною мудрістю?

3. Третій вид роботи – більш складний: знайти та проаналізувати різницю в змісті, у відтінках змісту між схожими прислів'ями різних народів, наприклад, такими:

(1). *Розумне теля двох маток сосе* (вірм.) – *Ласкаве теля двох маток сосе* (укр., рос.).

(2). *Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий* (укр.) – *Не родись красивый, а родись счастливый* (рос.).

(3). *Уміння і труд все перетрутуть* (укр.) – *Терпение и труд все перетрут* (рос.).

Отже, паремії є особливим лінгвокраїнознавчим дидактичним матеріалом, оскільки як мовні одиниці вони надлені національно-культурною семантикою.

Методика викладання мови в лінгвокраїнознавчому аспекті – це філологічна методика. Але є особливі методичні прийоми введення країнознавчої інформації. Основними серед них при роботі з прислів'ями та приказками, на нашу думку, є: тематичне групування; лінгвокраїнознавче коментування; введення країнознавчої інформації через зміст дидактичного матеріалу вправ; самостійне вилучення учнями такої інформації з матеріалів, що їм надаються, у тому числі – у процесі міжмовного зіставлення.

Опрацювання паремій у тематичних групах доречно як із лінгвістичного погляду (прототипи паремій пов'язані зі спостереженнями за природою, побутом, духовним світом людини), так і з методичного (одиничі лексичного рівня краще засвоюються у зв'язку з іншими "представниками" конкретної тематичної групи. Тематична організація може розглядатись як матеріал того самого рівня, що і текст).

З погляду на методику опрацювання паремій шляхом лінгвокраїнознавчого коментування важливим є: розрізнення самої паремії як стійкого вислову та її прототипу, який відповідав конкретній ситуації в минулому, а зараз складає той самий екстралінгвістичний компонент (фон), що відображає особливості національного характеру, матеріальної і духовної культури; пояснення (коментування) народознавчої інформації, що зберігається в семантиці паремій.

Міжмовне зіставлення допомагає розумінню паремій не тільки як мовних одиниць, але і як явища, що тісно пов'язане з природою свого носія-етносу, з його культурою, особливостями господарювання, історією, специфікою мислення і світовідчуття. Це важлива складова в засвоєнні мови учнями-білінгвами (мовленнєва адаптація, можливість спостерігати за діалогом культур).

Лінгвокраїнознавче вивчення прислів'їв та приказок сприяє формуванню мовної особистості, яка розуміє національно-культурну семантику мовних одиниць, володіє фоновими знаннями і прилучена до народної картини світу. Але розуміння значення паремій – це лише перший крок до їх засвоєння. Проблема активізації прислів'їв та приказок у мовленні учнів потребує дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васьуленко М. С. Довідник молодшого школяра з української мови і мовлення / М. С. Васьуленко. – К.: Літера ЛТД, 2009. – 128 с.
2. Верещагин Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1983. – 269 с.

3. Использование пословиц и поговорок на уроках русского языка и литературного чтения // Начальная школа. – 2009. - № 4. – С. 39-45.
 4. Коваль Г. П. Методика викладання української мови: Навчальний посібник / Г. П. Коваль, Н. І. Деркач, М. М. Наумчук. – Тернопіль : Астон, 2008. – 287 с.
 5. Народ скаже – як зав'яже : Українські народні прислів'я, приказки, загадки / упоряд. та передмова Н. С. Шумеди. – К. : Веселка, 1973. – 230 с.
-